

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

5 AUGUSTUS
1946

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

19e JAARGANG
Nº 7 en 8

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur noodigt de Leden met hun Dames uit deel te nemen aan een zomertocht naar **Breukelen** op Zaterdag 24 Augustus a.s.

Deze excursie zal een eenigszins landelijk karakter dragen. Het is nl. de bedoeling een bezoek te brengen aan het huis *Queekhoven* met zijn prachtige tuinen van Mevrouw de Wed. C. W. Matthes, vervolgens aan de tuinen van het huis *Gunterstein* en tenslotte wandelt het gezelschap naar het voormalige buitengoed *Boom en Bosch*, thans het Gemeentehuis van Breukelen, waarvan niet alleen de tuin, maar ook het interieur zal worden bezichtigd.

De heer J. D. Bastert, bestuurslid van de Vereeniging Niftarlake, zal zoo vriendelijk zijn de deelnemers aan deze excursie te geleiden en voor te lichten.

Na afloop van de bezoeken is er gelegenheid in „het State-wapen” te Breukelen eenige ververschingen te gebruiken.

De tocht wordt gemaakt met autobussen. Plaats van bijeenkomst: Hoogelandsche Park, om 2 uur. Het is voor een vlot verloop der excursie noodig precies om 2 uur weg te rijden. Men gelieve daarmede rekening te houden. De terugtocht uit Breukelen zal omstreeks 6 uur aanvangen.

De kosten van deelneming bedragen f 1.— per persoon. *Deelnemerskaarten kunnen worden afgehaald bij het Agentschap van de Nederl. Handel-Maatschappij, Janskerkhof 12, van 15 tot en met 22 Augustus tegen voldoening van genoemd bedrag.*

Namens het Bestuur:

A. N. L. OTTEN. Voorzitter.

J. W. C. VAN CAMPEN, Secretaris.

HEROPENDE MUSEA.

Het Oud-katholiek museum voor kerkelijke kunst en geschiedenis, Mariahoek 9, is Maandag 8 Juli j.l. weer voor het publiek opengesteld en op werkdagen tusschen 11 en 17 uur te bezichtigen. De merkwaardige verzameling is tijdens de bezetting goed geborgen geweest en geheel intact gebleven.

Het Museum voor de grafische vakken, Nicolaasdwarsstraat 3, heeft door de bevrijding nog al geleden, doch wordt opnieuw ingericht.

Door eene in October a.s. in het Centraal museum te houden tentoonstelling van het Nederlandsche boek in de 15de tot de 20ste eeuw zal het zijne werkzaamheden hervatten.

BUITENPLAATSSEN TE BREUKELSEN.

(Queekhoven — Gunterstein — Boom en Bosch).

Queekhoven, een in 1880 in Franschen stijl verbouwd voornaam huis, met park, waarin eeuwenoud geboomte, verder koets-huis, orangerie, rosarium, rotstuin, karpervijver en twee sierlijke hekken. Zeldzame planten, w.o. de moerascypres met luchtwortels en vreemde coniferen. De heer C. W. Matthes, overleden in 1938, kweekte er een uitgebreide collectie van de zeldzaamste orchideeën. In 1672 is het oorspronkelijke huis verwoest, daarna eenige malen her- en verbouwd. Begin 18e eeuw was er de deftige kostschool van Monsieur Pierre Mannoury gevestigd. Van binnen is het huis stijlvol en met smaak ingericht; aan den achterkant bevindt zich een uitspringende achtkantige tuinkamer.

't **Huys Gunterstein**, groot, monumentaal gebouw, met typisch torentje in 't midden, waarin alle schoorsteen uitkomen. Van de Vecht af ziet men niet het front. De oprit met twee vaste bruggen en voorplein bevindt zich aan de oostzijde. Groot park met zeldzame, eeuwenoude boomen. Het geheel heeft een ouderwetsch-deftig, haast vorstelijk voorkomen en is het type van een trotsch buitenverblijf uit de 17e eeuw. Een ridderhofstad van groote allure.

Oudtijds was het een kasteel; de naam herinnert aan Ridder Gunter, wiens geslacht in de 13e eeuw in Utrecht hoog in aanzien stond. In 1398 werd het door Elsebe van Loendersloot voor negen „goede oude Fransche guden schilden” verpacht aan Johan van Nijenrode. Door de Utrechtenaren werd het in 1511 tot den grond geslecht en daarna als een sterk en grimmig kasteel herbouwd. Van 1611 tot zijn terechtstelling in 1619 was eigenaar en bewoner Raadpensionaris Ridder Johan van Oldenbarnevelt, na, wiens dood de bezitting verbeurd verklaard werd.

De Franschen deden het kasteel in 1672 met buskruit in de lucht vliegen. Op de oude fundeeringen werd in 1681 het huis in zijn tegenwoordige gedaante opgebouwd. Na Fred. van Collen, hoofdschout van Amsterdam (1651—1735), is het tot op heden in het bezit gebleven van dezelfde familie, dus bijna drie eeuwen. De tegenwoordige bezitter, Jhr. Dr. L. H. Quarles van Ufford, liet het huis van zijn kalklaag ontdoen, waardoor het thans in natuurlijke steenkleur prijkt.

Boom en Bosch, het prachtige buiten, vroeger van den heer Th. Boendermaker, dat destijds (17e en 18e eeuw) buitengewoon weelderig was ingericht en welks gebied zich uitstrekte tot bij Nieuwersluis. Het was van 1680 tot 1683 eigendom en woonplaats van vice-admiraal baron Engel de Ruyter, zoon van „Bestevaer”. Thans dient het als gemeentehuis van Breukelen. Het maakt nog steeds, ook door zijn omgeving, een grootschen indruk. De bouw wordt toegeschreven aan niemand minder dan Jacob van Campen.

Overgenomen uit: H. Uden Masman, *De Vechstreek van Utrecht tot Muiden*, 2e druk, 1945.

Voor Gunterstein zie men verder: J. W. Verburgt, *De ridderhofstad Gunterstein*, in: *Jaarboekje van het Oudheidk. Genootschap Niftarlake* 1917, 3 en: *Buiten*, nr. van 12 Febr. 1921. — Voor architectonische bijzonderheden der drie huizen: R. van Luttervelt, *De Buitenplaatsen aan de Vecht*. De Bilt 1943, blz. 50, 83, 49.

DE TENTOONSTELLING „HERWONNEN KUNST- BEZIT” IN HET CENTRAAL MUSEUM TE UTRECHT

Op Zaterdag 22 Juni j.l. werd bovengenoemde tentoonstelling in tegenwoordigheid van een aantal genoodigden geopend in de Kapel, in gebruik bij het Aartsbisshoppelijk Museum. De thans tentoongestelde schilderijen en kunstvoorwerpen vormen te samen eene keuze, welke is gedaan uit de kunstwerken, welke uit Duitschland naar Nederland zijn teruggevoerd; gedurende den oorlog waren zij door den bezetter op veilingen, uit den kunsthandel of van particulieren gekocht of „verworven” en naar Duitschland vervoerd, blijkbaar om verzamelingen van vooraanstaande „partijgenooten” te verrijken. Het schijnt voorts in het voornemen van Hitler gelegen te hebben te Linz een grootsch museum van Kunstwerken te stichten.

De „Stichting Nederlandsch Kunstbezit”, gevestigd te Amsterdam, heeft zich tot taak gesteld zorg te dragen voor het opsporen en terugbrengen van alle voornoemde kunstwerken, welke werkzaamheden samen vallen met die van het „Commissariaat-Generaal voor de Nederlandsche Economische Belangen in Duitsch-

land". Tot dusver zijn voornamelijk kunstwerken uit de Amerikaansche zone in ons land teruggekomen; Luitenant-Kolonel Prof. Dr. A. P. A. Vorenkamp heeft in 7 maanden van zijn verblijf te München meer dan 3000 kunstvoorwerpen naar Nederland terug doen voeren. Zonder twijfel zullen ook de andere geallieerden in Duitschland te hunner tijd de werkzaamheden van bovengenoemd Commissariaat-Generaal steunen. Verwacht wordt, dat 80 % van het verdwenen kunstbezit weer in het land terug komt.

Nadere bijzonderheden op dit punt en ten aanzien van de tentoonstelling zelve kan men vinden in het lezenswaardig voorwoord door de Directrice van het Centraal Museum Jkvr. Dr. C. H. de Jonge in den catalogus opgenomen en zijn door haar nader bij de opening der tentoonstelling medegedeeld. Men leze ten aanzien van dit punt ook het artikel van den Heer K. G. Boon „Historia”.

De collectie, welke thans te Utrecht wordt tentoongesteld, bestaat uit 172 nummers, waartoe behoort een deel van de collectie, welke in den Haag geëxposeerd is geweest, en een keuze uit de kunstvoorwerpen welke na dien nog uit Duitschland zijn aangevoerd. Wie deze tentoonstelling bezoekt zal eerst recht beseffen, hoezeer het te waardeeren is, dat dit kunstbezit voor ons land behouden is gebleven en welk een voorrecht het voor onze stad is, deze buitengewoon mooie en belangrijke collectie voor langen tijd onder hare hoede te hebben.

Niet alleen de kostbare schilderijen van Rembrandt: „de doode Pauwen”, zijn „Zelfportret” en het portret van „Rembrandt's zuster” treden op den voorgrond, maar ook tal van andere stukken van bekende meesters boeien den bezoeker, waarvan ik slechts enkele noem: Rubens, Abr. van Beyeren, Nicolaas Maes, v. Heemskerck, Jacob van Ruysdael, Berckheyde, E. de Witte en Lorenzo Monaco. Ook is er eene belangrijke collectie schilderijen van Fransche schilders uit de 18e eeuw en Fransch edelsmeedwerk van omstreeks dien tijd.¹⁾

Naar de Directrice van het Centraal Museum mij mededeelde bevindt zich onder het tentoongestelde geen speciaal Utrechtsch herwonnen bezit, wel zijn er aanwezig schilderstukken van Utrechtsche meesters. Als zoodanig werden mij uit den catalogus genoemd: No. 51 drieluik uit $\pm$ 1525, No. 66 Stilleven van M. d'Hondecoeter (1659—1663), No. 63 Stilleven van Jan Dav. z. de Heem (1606—1683), No. 89 van Jan Baptist Weenix (sinds 1649 gevestigd te Utrecht) voorstellende Italiaansch Havengezicht en No. 90 Strandgezicht van Adam Willaerts (geb. 1577 te Antwerpen, doch van 1611 tot 1664 te Utrecht wonende).

¹⁾ Het is de bedoeling, dat al dit teruggekomen kunstbezit aan de openbare musea in ons land zal worden afgestaan. Het bezit dier musea zelf is gelukkig ongeschonden gebleven.

Dit geeft voor de Vereeniging Oud-Utrecht nog een bijzondere aantrekkelijkheid van deze tentoonstelling; het bestuur overweegt dan ook een gezamenlijk bezoek van hare leden daaraan, zoo mogelijk onder deskundige leiding. Dit zou denkelijk het best kunnen geschieden in September a.s. De tentoonstelling is geopend van 22 Juni tot 22 September a.s., zoodat de leden in de vacantiemaanden vast gelegenheid hebben eerst persoonlijk eens eenige bezoeken aldaar te brengen.

A. N. L. O.

IETS OVER DEN RIJNLOOP IN UTRECHT

De mededeelingen van Dr. F. Ketner in het Maandblad van 25 Mei 1946 naar aanleiding van het prachtige werk van Ganshof over de ontwikkeling der steden tusschen Loire en Rijn in de middeleeuwen deden mij weer eens een oogenblik stilstaan bij den daarin opgenomen plattegrond van Utrecht. Deze plattegrond, voornamelijk ontleend aan Van Campens opstel in de Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis 56 — 2de reeks —, 32, geeft met enkele lijnen het hypothetische beloop aan van die gedeelten van den Rijn, welker bedding nog niet met zekerheid kon worden vastgesteld. Het zijn deze hypothetische Rijn gedeelten, die mij aanleiding geven tot de hierna volgende opmerkingen. De strekking daarvan is niet een met onomstootelijke bewijzen gestaafd betoog, doch slechts het opperen van eenige door mij waarschijnlijk geachte mogelijkheden, suggesties, die hopelijk een aansporing voor verder onderzoek naar de voor de Utrechtsche geschiedenis zoo uiterst belangrijke oude topografie der stad zullen vormen.

De vorm van de eigenlijke stad Utrecht, zooals zij wordt begrensd door de singelgrachten, heeft om zijn merkwaardige gelijkenis met de omtrekken van een harp terecht herhaaldelijk de aandacht getrokken. Deze vorm is zóó karakteristiek, dat men uit een willekeurig groot aantal stadsplattegronden door den simplen omtrek dien van Utrecht terstond weet te onderscheiden. Laat ons nu dien vorm een oogenblik nader beschouwen.

Men heeft weinig opmerkingsgave noodig om te zien, dat de stadsomtrek niet homogeen van karakter is. De westelijke en oostelijke begrenzingen zijn kennelijk van geheel anderen aard dan die in het noorden en het zuiden. Ziet men af van de uit na-middeleeuwschen tijd dateerende uitspringende bolwerken, dan steken de eerstgenoemde begrenzingen door hare rechtlijnigheid sterk af tegen het bewogen beloop van de beide laatstgenoemde. Zij maken den indruk van verbindingslijnen, waarvan begin- en eindpunt tevoren reeds vaststonden, terwijl daartusschen niets bestond, dat tot een afwijking van de rechte lijn als de kortste verbinding aan-

leiding kon geven. De noordelijke en zuidelijke omtrekgedeelten geven daarentegen een geheel ander beeld te zien. Hier moeten factoren in het spel zijn geweest, die het beginsel der rechtlijnigheid doorkruisten. Welke andere factoren kunnen dit zijn geweest dan natuurlijke waterlopen?

Stellig, de singelgrachten om Utrecht zijn alle *gegraven*. Maar men kan er zijn voordeel in zien, bij het graven van een gracht gebruik te maken van een reeds aanwezigen watergang. Het be-loop kan en zal dan in vele gevallen door het graven wel eenige wijziging ondergaan, maar een gracht, die op deze wijze tot stand kwam, zal altijd haar natuurlijke oorsprong blijven verraden doordat zij de strakheid mist, die haar uitsluitend langs kunstmatigen weg geschapen zuster kenmerkt. Ik stel mij den aanleg van de Utrechtsche singelgrachten dan ook zóó voor: in het noorden en zuiden maakte men gebruik van bestaande rivierlopen en de aldus ontstane grachten verbond men door twee geheel gegraven rechte stukken, t.w. de westelijke en de oostelijke singelgracht.

De vraag is nu: is het waarschijnlijk, dat ter plaatse van de noordelijke en zuidelijke grachten zich eertijds natuurlijke waterlopen hebben bevonden? M.i. is dit inderdaad het geval.

Wij beginnen met het noorden. Aan die zijde wordt de eigenlijke stad door de gracht gescheiden van drie gebieden, genaamd Nieuwe Weerd, Bemuurde Weerd en Cranenhofstede of Domproosteneng. De beide eerste namen wijzen erop, dat we hier te doen hebben met weerden of waarden, d.w.z. met aan alle zijden door water omgeven stukken grond, dus eilanden. Dat we in deze drie stukken één oorspronkelijke waard moeten zien, die door het graven van grachten om het middengedeelte — de Bemuurde Weerd — in drieën werd gedeeld, heb ik elders getracht aanne-melijk te maken.¹⁾ Ten noorden van de binnenstad lag dus een waard. Was nu deze waard *gevormd* door het graven van de gracht? Dit is uiterst onwaarschijnlijk. In de eerste plaats kan men zich afvragen, waarom in dat geval niet dankbaar gebruik werd gemaakt van den dan toch noordelijk om de waard loopenden rivierarm, maar bovendien — en dit is veel belangrijker — wijst alles er op, dat zich zuidelijk om de waard een arm van de Vecht heeft geslingerd. De op een teekening in het kaartboek van St. Jan²⁾ voorkomende perceelsafscheiding tusschen Domproosteneng en de gronden van het kapittel van St. Jan alsmede het daarop aansluitende vloeiende beloop van den Weerdsingel (O.Z.) leveren hiervoor het m.i. overtuigende bewijs. Deze Vechtarm zal nu verder naar het westen ongeveer de bedding van de singelgracht hebben gevolgd om dan in den uitersten noord-westhoek van de stad — bij de zgn. Doornboom — naar het noorden om te buigen door het bed van den eenige jaren geleden gedempten Otterstroom.

Het komt mij niet zeer gewaagd voor te veronderstellen, dat

ook de Rijnarm, welke eertijds van zuid naar noord de tegenwoordige binnenstad doorkruiste, zich met dezen Vechtarm zal hebben vereenigd. Waar? Wellicht ter plaatse van de tegenwoordige Weerdsluis. De in de laatste jaren van gemeentewege ondernomen opgravingen in het voormalige Oranjepark achter de Bank van Leening hebben uitgewezen, dat men dáár althans den Rijn niet behoeft te zoeken. Wél zijn er aanwijzingen, die doen veronderstellen, dat in de omgeving een rivier moet hebben gestroomd. De bedding daarvan moet zich dus meer naar het zuiden óf meer naar het noorden hebben bevonden. Hoewel het eerste niet uitgesloten kan worden geacht, ben ik, mede gezien de zachte buiging in het noordelijk uiteinde van de Oudegracht, geneigd tot de hypothese, dat men zich dezen Rijnarm ten noorden van het Oranjepark, dus ongeveer samenvallende met de singelgracht, moet denken. Eenige uitbreiding van de bedoelde opgravingen, ook ten zuiden van de Waterstraat, kan in dit opzicht meer zekerheid verschaffen.

Thans komt het zuiden aan de beurt. Het singelgedeelte van het Servaasbolwerk tot het Ledig Erf vertoont een merkwaardig gebogen verloop. In overeenstemming met de te dezen bestaande traditie is op den bovenbedoelden plattegrond de in het zuiden de binnenstad binnenvallende Rijnarm vóór het punt van binnenkomst evenwijdig aan dit singelgedeelte geteekend. Terecht? Ik zou zeggen: ja en neen. Het schijnt mij nl. onvolledig toe. Men heeft het beloop van den Minstroom gevolgd zonder erbij te denken aan het merkwaardige feit, dat op zeer korten afstand de stadsgracht hetzelfde beloop vertoont. Wat kan de reden zijn geweest, dat men, zonder van de bestaande bedding gebruik te maken, dicht er naast en geheel evenwijdig er aan een nieuwe gracht groef? Ik zie slechts één mogelijkheid, nl. dat we hier te maken hebben met eenzelfde verschijnsel als hetgeen door Drs. M. N. Acket in het jaarboekje van 1939³⁾ werd signaleerd met betrekking tot de Vecht bij Pijlsweerd: de aanwezigheid van twee zgn. stroomdraden in eenzelfde bedding. Eén ervan heeft men dan vergraven tot stadsgracht.

Dat dit gedeelte van de stadsgracht inderdaad als een stuk van een ouden rivierloop moet worden beschouwd, vindt voorts een gewichtigen en, naar ik meen, doorslaggevenden steun in het volgende. Gelijk bekend is, behoorde het recht op de rivieren oudtijds aan den Koning (Keizer), het behoorde tot diens regaliën. Evenals andere regaliën ging ook dit recht, hier vroeger daar later, over op de onderscheidene landsheeren. Met betrekking tot het Nedersticht beteekent dit dus, dat na een zeker tijdstip de Bisschop als bezitter van het stroomregaal met alle daarmee verknochte accessoria moet worden aangemerkt.

Bezien wij nu in dit licht de oorkonde van 1 Mei 1303⁴⁾, waarbij

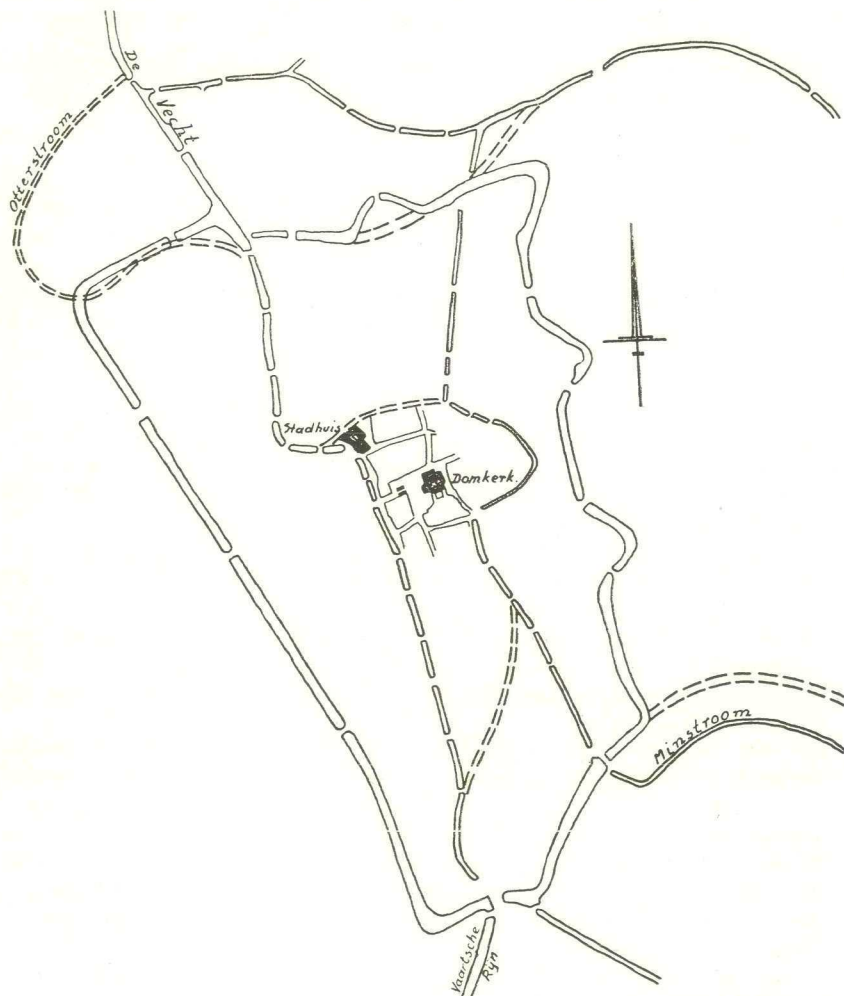
de Bisschop verklaart o.m. de visscherij „dor der stadt borggrave van Utrecht" achter St. Nicolaas van de Nickercule tot de Tollenstege „in dienstmans stat" te verleenen aan heer Wernaer, zoon van heer Vrederic, schepen te Utrecht. Het betreft hier juist het thans aan de orde zijnde grachtgedeelte. Ligt het voor de hand te veronderstellen, dat een stad zelf toch wel alle rechten met betrekking tot haar eigen vestinggrachten, de visscherij inbegrepen, zal bezitten, ten aanzien van het hierbedoelde gedeelte blijkt zulks niet het geval te zijn. Mij schijnt voor dit merkwaardige verschijnsel slechts één verklaring mogelijk: de natuurlijke oorsprong van dit stuk singelgracht, de herkomst ervan uit een vanouds aan den Bisschop en vóór dezen aan den Koning (Keizer) toebehoorenden stroom.

Ter versterking — voorzoo veel noodig — van deze hypothese moge ik nog even wijzen op een opmerkelijke analogie uit de naaste omgeving. Algemeen bekend is, dat de stad Utrecht zichzelf van een goede water-verbinding met de Lek voorzag door het graven van den Vaartscherijn. Op de beteekenis en de bijzonderheden van dat feit ga ik niet in; de belangstellende lezer zij verwezen naar het artikel van Mr. J. Vink in het Maandblad van 1928. Ik volsta hier met eraan te herinneren, dat deze water-verbinding aanvankelijk (1148) liep van de stad naar den Holland-schen IJsel — bij het Gein — en dat eerst later (1289) het gedeelte van den Doorslag naar de Lek werd gegraven.

Nu is het merkwaardig, dat de stad zich slechts met betrekking tot twee kleine gedeelten van deze door haar gemaakte vaart in het bezit van het vischrecht mocht verheugen. Dit recht kwam haar nl. alleen toe in het stuk van de Tolsteeg tot de Liesbosch en in dat van den Doorslag tot de Lek. Ten aanzien van het geheele tusschenliggende gedeelte van de vaart was zij niet gerechtigd: het vischrecht was hier bisschoppelijk leen. Dit volgt uit de leen-registers der bisschoppen, blijkens welke deze steeds weer in leen uitgeven „die vischerye tusschen die stat en tGheyne" (1382) ⁵) of „die visscherie langs den Rijn tusschen der stat van Utrecht ende ter Gheynbrugge mitter groeter wade en allen hoeren toebehoeren" (1411) ⁶). Ook uit andere stukken blijkt, dat het hier gaat om het stuk Vaartscherijn tusschen het Gein en de zgn. „Groote Wade" (deze inbegrepen), ook wel bekend als „waaykuyl", een wiel, dat zich eertijds ter hoogte van de Liesbosch bevond en dat bijv. nog op de bekende kaart van de stadsvrijheid van Specht staat aangegeven.

Dit wiel wijst er reeds op, dat hier oorspronkelijk een rivier-loop moet hebben bestaan, die dan waarschijnlijk te dier plaatse een bocht zal hebben vertoond. Dit klopt met de beschrijving, welke F. A. R. A. baron van Ittersum in zijn werk Het waterschap Heicop genaamd de Lange Vliet geeft van een zijtak van

den Rijn, welke bij Vechten uit die rivier ontsprong en „die 't bed van den tegenwoordigen Krommen Rijn volgde tot aan de spoorwegbrug om dan door de tegenwoordige Oud-Wulversche Wetering, naar den Liesbosch te loopen en vandaar door het bed van den tegenwoordigen Vaartschen Rijn naar 't Gein stroomde.” De stad had bij het graven van haar waterweg klaarblijkelijk van dit riviergedeelte gebruik gemaakt. Dat dientengevolge de ten aan-

Op dit schetsje, dat de heer G. Versteeg van den dienst der Gemeentewerken zoo vriendelijk was voor mij te maken, geven de gebroken lijnen in samenhang met de door gesloten lijnen aangeduide bestaande wateren zeer globaal weer, hoe in de bijgaande opmerkingen het beloop van Rijn en Vecht is gedacht.

zien van dat gedeelte bestaande landsheerlijke rechten niet verloren gingen, ligt voor de hand. En hierin ligt dus de zeer eenvoudige verklaring van het feit, dat het de Bisschop was, die met betrekking tot dit deel van den Vaartschenrijn over het vischrecht beschikte.

De beteekening van de bovenaangehaalde mededeeling ten aanzien van het vischrecht in den Tolsteegsingel is hiermede m.i. helder belicht. Daarmede keer ik terug van het uitstapje in de landelijke omgeving naar de stad zelf. Na de bespreking van de beide punten, waar de Rijn oudtijds de eigenlijke stad verliet, resp. binnendrong, rest mij nog een opmerking over den loop van die rivier in het centrum.

De bovenbedoelde plattegrond wil ons doen gelooven, dat de rivier van Pausdam via Achter St. Pieter en Oudkerkhof het wel vaststaande Rijnbed van de tegenwoordige Oudegracht tusschen de Stadhuisbrug en Viebrug zou hebben bereikt. De tegelijk met de opgravingen in het Domplein in 1935 verrichte opmeting van een fundeeringssleuf in het perceel van de Raiffeisenbank aan de Kromme Nieuwegracht heeft het onwaarschijnlijke van deze hypothese in het licht gesteld: na deze opmeting mag wel als zeker worden aangenomen, dat de Kromme Nieuwegracht als restant van een rivierbedding moet worden gedacht⁷). Dit beteekent tevens, dat ook het Oudkerkhof als hypothetische voormalige bedding moet worden prijs gegeven, aangezien als meest waarschijnlijk voortzetting veeleer Jansdam, Minrebroederstraat en Ganzenmarkt in aanmerking komen.

Intusschen, ook afgezien van dit belangrijke resultaat van de opmeting van 1935 kon de hypothese Achter St. Pieter—Oudkerkhof niet op een hoogen graad van waarschijnlijkheid bogen. Ik laat het hooge niveau van het Oudkerkhof nog daar: ook de Minrebroederstraat vertoont nog een zeer merkbare verheffing. Belangrijker evenwel is de naam „Oudkerkhof” in verband met hetgeen wij aangaande de oudste geschiedenis van Utrecht weten.

Het is algemeen bekend, dat bisschop Balderik, na de verdrijving der Noormannen, den ouden burcht weer oprichtte, echter in geringeren omvang. Dit wil zeggen, dat de oudste Frankische burcht zich over een grootere oppervlakte moet hebben uitgestrekt. In welke richting? Alles pleit ervoor het door bisschop Balderik prijsgegeven gedeelte in het noorden te zoeken. Alles: in het bijzonder de befaamde „plattegrond van 690”, waarvan de wetenschappelijke waarde tegenwoordig hooger wordt aangeslagen⁸) dan vroeger en de naam „Oudkerkhof”. Om met dit laatste punt te beginnen: de aanwezigheid van een kerkhof veronderstelt een kerk. „Oud” zegt op zichzelf niets, maar als we ons trachten voor te stellen, tegenover welk nieuw kerkhof we dit oude moeten denken, krijgt het woord meer kleur. Het nieuwe kan m.i. bezwaarlijk

ergens anders worden gezocht dan op het Domplein, d.w.z. binnen den burcht van Balderik. Herinneren wij ons nu, dat het bij de opgravingen niet mogelijk is gebleken eenig spoor te vinden van Utrechts' oudste kerkje, het door Willibrord herbouwde godshuis van koning Dagobert I; immers de Heilige Kruiskapel bleek op maagdelijken grond te zijn gesticht. En bezien wij dan den „plattegrond van 690", waarop binnen de omtrekken van het noordelijke burchtgedeelte — dat zeker het Oudkerkhof en de Annastraat moet hebben omvat — een kerkgebouwtje staat aangegeven, de steeds op het Domplein gezochte St. Thomaskapel. Is het dan te gewaagd, althans de mogelijkheid te veronderstellen, dat hier inderdaad dat oudste kerkje moet worden gezocht, de meest eerbiedwaardige stichting uit Utrechts' christelijk verleden, waaraan de naam van een moderne winkelstraat tot den huidige dag nog de herinnering zou bewaren? In ietwat gewijzigden vorm zou dan de traditie, die aan de St. Thomaskapel de eer toekent van de oudste christelijke kerk in deze streken te zijn geweest, worden gehandhaafd.

Alles veronderstelling, hypothese, zeker; maar m.i. toch met een tamelijk groot waarschijnlijkheidsgehalte. Voldoende ook om de gedachte van een Rijnbedding ter plaatse van het Oudkerkhof onwaarschijnlijk te maken. Anderzijds wordt de hypothese door de opmeting van 1935 op haar beurt weer versterkt.

Het laatste woord is in deze kwestie nog bij lange na niet gesproken.⁹⁾ Dit zal zijn aan de feiten, die eerst na nauwkeurig bodemonderzoek aan den dag kunnen komen¹⁰⁾. Laat ons daarom hopen, dat elke gelegenheid, die zich voor zoodanig onderzoek voordoet, dankbaar en energiek zal worden aangegrepen. De waardigheid van een stad met een verleden als dat van Utrecht stelt hare eischen aan overheid en burgerij,... ook met betrekking tot dat verleden!

P. W. A. IMMINK.

1) In „De Stadsvrijheid van Utrecht". Opstellen aangeb. aan Prof. Jhr. Dr. D. G. Rengers Hora Siccama 1906—1942, p. 327.

2) Archief van het kapittel van St. Jan 328. (Rijksarchief Utrecht).

3) P. 159 v.v.

4) Berkelbach v. d. Sprenkel, Reg. der bisschoppen, 32. Zie ook Muller, Registers en Rekeningen, II, p. 673.

5) Muller, Registers en Rekeningen, II, p. 669.

6) Bissch. Arch., 271, fol. 55. (Rijksarchief Utrecht).

7) Zie de Wetenschappelijke Verslagen III.

8) Vgl. Van Campen in het Jaarboekje van 1939, p. 25 v.v.

9) O.a. blijft de moeilijkheid van den „vicus", waarin de oudste kerk zou hebben gestaan, nog onopgelost. Vgl. hierover Van Campen t.a.p. en de daar aangehaalde literatuur.

10) De losse vondsten van eenige restanten van schoeiingen en van een vaartuigje, die met betrekking tot het Oudkerkhof en het ten zuiden daarvan gelegen terrein tot heden zijn geregistreerd, kunnen noch op zichzelf noch in onderling

verband beschouwd tot eenige conclusie leiden. Steun aan de veronderstelling, dat hier eens de Rijn zou hebben gevloeid, geven zij in ieder geval niet. Belangrijker in dit verband is de mededeeling van Muller in „Een en ander over Trecht" (p. 18) aangaande het vinden van een schoeiing bij de Minrebroederstraat ter plaatse van den noord-westelijken hoek van de St. Willibrorduskerk, waarlangs naar zijn oordeel een water moet hebben gestroomd, komend uit de richting van Achter St. Pieter.

DE GRONSVELT-KAMEREN

In 1652 stichtte de rijke advocaat mr Jan van Gronsvelt zes vrijwoningen op een perceel in de toen nog niet geheel volgebouwde zuidhoek van de stad, naast het voormalige Agnietenklooster. Een gevelsteen, waarop te midden van welig decoratiewerk zijn wapen prijkte (thans blank geschilderd, hetgeen vermoedelijk wel een erfenis van de Franse revolutie zal zijn), hield de herinnering aan zijn goede daad levend met het volgende opschrift:

Sta toCh beneDē Lees hIlr De reDē:
Dr Hr. en Mr. Jan van Gronsvelt, advocaat
des Hof's van Utrecht heeft zes kamers di gy ziit
Uit liifde puur gesticht door loutre charitaat
Tot bijstand van de liên om Gods wil anders niit.

Ruim honderd jaar bleven de kameren in de Agnietenstraat gevestigd. Hieraan kwam een einde toen in 1756 het plan werd opgevat, om naast het Agnietenklooster, waarin toen het Stadsambachtskinderhuis was gehuisvest, een groot nieuw weeshuis te bouwen, volgens het verlangen dat geuit werd in het testament van Maria van Reede van Renswoude geboren Duyst van Voorhout.

De regenten van de nieuwe fundatie hadden de keus tussen het oprichten van een gebouw aan de westkant van het ambachtskinderhuis op het Klaaskerkhof, of ten oosten daarvan, op het terrein recht tegenover de Lange Nieuwstraat, dat voor een gedeelte door de Gronsveltkameren werd ingenomen. Na enig delibereren prefereerden zij, in een vergadering op Zaterdag 22 November 1755, de laatstgenoemde plek. Zij waren zich hierbij wel bewust van het feit dat het, zoals de secretaris van het college in het nog steeds in de fundatie van Renswoude bewaarde notulenboek neerschreef, dan noodzakelijk zou zijn, dat „ten minste twee vande Godt Cameren daar naast aanstaande, werden bij getrokken. is de Heer Veldhuijsen versogt te informeeren bij de geene die het opsigt en de directie over die Kameren hebben, of er apparenatie soude zijn, om twee of meer vandie Kameren voor een ordentelijke Somme te koopen."

De onderhandelingen hierover verliepen vlot. De regenten werd gevraagd drieduizend gulden te betalen, voor welke som de be-

stuurderden der Gronsveltkameren dan nieuwe woningen zouden laten bouwen, of zelf de verplaatsing der huisjes te bekostigen. Het laatste leek de regenten van de fundatie het goedkoopste toe, maar de rekeningen, die nog over zijn, wijzen uit, dat hun oordeel onjuist was. Men behoefde, door aldus te handelen, echter niet de dure grond van het Klaaskerkhof, die het eigendom van de stad was, over te nemen, „alsoo het eerste maar een vuylen hoek is, van geen de minste waarde.” Weldra bleek echter, dat voor het fundatiegebouw meer ruimte nodig zou zijn, dan men aanvankelijk gedacht had. Derhalve werd overeengekomen, dat niet twee, doch alle zes de kameren uit de Agnietenstraat zouden verdwijnen. De verplaatsing werd nu snel voorbereid. Voor de herbouw vond men een geschikte plaats in de buurt, voor de westelijke gevel van de Nicolaaskerk, aan de Nicolaasdwarsstraat. Het terrein was eigendom van de stad. Er moest „conform Vroedschap Resolutie van den 1. Maart 1756”, 400 gulden voor worden betaald. Nog in hetzelfde jaar verrees hier het zestal nieuwe woningen, zoals was afgesproken op kosten van de fundatie van Renswoude. Het is om deze reden, dat men in het archief van het weeshuis de bouwrekeningen van de Gronsveltkameren aantreft.

De eerste uitgave, die in het „Borderel op de Eerste en Tweede Rekeningen van de Fundatie van wijle de HoogWelGeboore VrijVrouwe van Renswoude” ten behoeve van de Gronsveltkameren werd genoteerd, luidt:

„aan Willem jan van dijk erfthuijsmeester wegens verkoop gelt van gemelde Camers tot een trekpenning op die verkoping gestelt en uijtgeschoten. 1—13—:”.

De laagste inschrijver bij de aanbesteding van de bouw was de metselaar G. van Keulen, die, „na ouder gewoonte”, hiervoor f 10—10—: ontving. Het „opmetselen van voors: Camers” door hem kostte 2613 gulden. Vervolgens kwam de timmerman. Krijn de Kint had bij de aanbesteding het laagst ingeschreven en voerde zijn werk uit voor 1301 gulden. Hij zal hiervoor in hoofdzaak deuren, luiken en daken hebben gemaakt. Korte tijd later ontving hij bovendien 130 gulden, „ingevolge van het geresolveerde van de Heeren Regenten in dato 11. augustus 1756, aan denselven wegens eenige bedsteeden en het beschieten der trappen in gemeld camers.”

Toen hij klaar was leverde de loodgieter M. de Wolf lood, hetgeen f 87—18—: kostte. Een andere loodgieter, Martinus Schwijesteijn, maakte de dakgoten en drie vergaarbakken „om de voorschreve camers van den overlast van het water van de Nicolaikerk te bevrijden”. Voor materiaal en werkloon bracht hij f 264—6—: in rekening. Aan Jan Casper de Beijer werd voor een beetje lood en enige arbeid, die niet nader omschreven is, nog f 4—16—: uitbetaald. De stratenmaker Van Emde legde de klinkers voor de

huisjes, hetgeen in één moeite doorging met het maken van het straatje bij het fundatiegebouw.

Hiermee waren de nieuwe Gronsveltkameren gereed, want wij vinden in de rekeningboeken der fundatie geen verdere uitgaven daarvoor vermeld, behalve dat men het nog billijk achtte f 15—15—: „aan de Schildwagten voor de Grontsveldte nieuwe Camers voor het bewaaken, tot een present door verkerk”¹⁾ te offereren, voor hun goede zorgen tegen diefstal van bouwmaterialen. Het gedenksteentje met het wapen van Gronsvelt, dat de oude kameren sierde, werd op het nieuwe gebouw weer aangebracht. Daar onder plaatste men een uiterst simpele steen, waarop de verplaatsing van 1756 gememoreerd werd:

„Deze zijn verplaatst en vernieuwt In de Iaere 1756”.

Wie de ontwerper van het hofje is geweest, vernemen wij niet. Misschien heeft de metselaar Van Keulen het plan ervoor gemaakt. Hij zou dan meer, wat wij tegenwoordig noemen, een uit het vak opgekomen aannemer zijn geweest. Het is ook mogelijk, dat de architect van het fundatiegebouw, Joan Verkerk, het ontwerp leverde, maar dan is hij voor deze werkzaamheid niet afzonderlijk gehonoreerd, evenmin als trouwens Van Keulen, wanneer hij de bouwmeester is geweest. Heel belangrijk is deze kwestie echter niet. De Gronsveltkameren zijn gebouwd in een in de 17de en 18de eeuw te Utrecht traditionele trant. Nieuwe mogelijkheden of zelfs maar een nieuwe variatie op het oude thema leverde de ontwerper ervan niet. Maar wel zijn zij een degelijk stuk werk, zoals trouwens het meeste bouwwerk uit vroeger eeuwen, zelfs de bescheiden uitingen daarvan; goed zijn de verhoudingen en fraai het materiaal. Daardoor zijn de kameren in hun eenvoud toch een plezier voor het oog. Dicht onder de torens van de Klaaskerk „doen” zij het voortreffelijk. En de kerk wordt door de huisjes gereleveerd. Want zonder het horizontale accent der lage woningen zou het oog van de beschouwer geen aanknopingspunt vinden om de afmetingen van de verticale lijnen der westelijke kerkgevel te meten. Het is daarom te hopen dat de Gronsveltkameren tot in lengte van dagen vlak onder de Klaaskerk zullen blijven staan. Zij horen daar thuis, evenals om of tegen bijna iedere Hollandse kerk bescheiden huisjes werden opgetrokken, als kuikens om een kloek, die de forse afmetingen daarvan doen uitkomen. Door afbraak of verplaatsing ervan zou men op het Klaaskerkhof een even onzalig effect verkrijgen als b.v. te Reims ontstond na het verdwijnen in 1914 van de huizen die de kathedraal omringden! Het aardige hofje verlevendigt bovendien in hoge mate het aspect van het overigens toch al niet meer zo fraaie Klaaskerkhof.

¹⁾ Verkerk was de aannemer van het fundatiegebouw, onder wiens toezicht blijkbaar ook de bouw der nieuwe Gronsveltkameren ressorteerde.

R. VAN LUTTERVELT.

BOEKAANKONDIGING

H. Uden Masman, *De Vechstreek van Utrecht tot Muiden*. Handboekje en gids... 2de druk. Breukelen enz., [1945]. (144 blzn. met afbn. en krtn.) 80.

De gebleken noodzakelijkheid van een tweeden druk is het beste bewijs, dat dit fraai uitgevoerde boekje de verdiende belangstelling heeft getrokken en wettigt de voorspelling, dat het in zijn tot heden bijgewerkten herdruk ook de aandacht zal genieten van hen, die de beschreven streek gaan bezoeken en meer dan oppervlakkig willen bekijken.

Aan de beschrijving van den tocht van Utrecht uit, gaat een historische inleiding en eene beschrijving van de rivier, den ouden Rijnnaar, vooraf, die evenals de vermelding der plaatselijke bijzonderheden niet meer geven dan voor een gids op reis noodig is. Wie zich meer in détails wil verdiepen, zal later thuis uitvoeriger geschriften kunnen raadplegen..

Van de uitgebreide Vechtpoëzie nam de schr. alleen Jan de Regt's Vechtzang (1719) geheel over, doch hier en daar vlocht hij karakteristieke fragmenten door de beschrijving van den modernen toestand. Door aanhaling van die gelegenheidsverzen worden de sfeer van den glorietijd en de gevoelens der vroegere bewoners goed weergegeven. Vergeleken met nu leeren zij het drijven van den tijd verstaan. In zekeren zin heeft de Vechstreek haar roem overleefd, maar toch heeft ze haar oude glorie van eene der schoonste landstreken van Nederland te zijn gehandhaafd. Ongetwijfeld draagt dit geschrift er toe bij, om haar ruim en goed bekend te maken.

R. van Lutterveld, *De buitenplaatsen aan de Vecht*. Proefschrift... Rijksuniversiteit te Utrecht... De Bilt, 1943. (144blzn.) 80.

Bij een kunsthistorische bestudeering van de buitenplaatsen langs de Vecht is het noodig, zegt de schr. in de inleiding, de verschillende krachten nader te beschouwen, die bij het ontstaan ervan werkzaam zijn geweest; de opdrachtgever eenerzijds en de uitvoerende architect anderzijds, wier beider ideeën in sterke mate onder den invloed stonden van wat zij geregeld om zich heen zagen in de stad en op het platteland... Wanneer als opdrachtgevers niet enkele machtige of rijke personen optreden, doch een breede laag van de bevolking, en de opdracht het bouwen van een woonhuis inhoudt, hetgeen in Nederland in de 17de en 18de eeuw bijna steeds het geval was, dan zal deze architectuur waarlijk de uitdrukking zijn van het artistiek gevoel van de geheele bevolking. Daarom was de probleemstelling dezer studie: Wie waren de opdrachtgevers, waarom gaven zij de opdrachten, hoe werden de opdrachten uitgevoerd, en hoe werden ze gewaardeerd. Tenslotte, als conclusie uit het antwoord op de gestelde vragen te geven: wat leeren de buitenplaatsen ons aangaande leef- en denkwijze van hun bewoners en van de kunstenaars, die eraan werkzaam waren, gedurende den bloeitijd, de 17de en 18de eeuw?

De tweeledige basis van opdrachtgever en uitvoerend kunstenaar maakt de architectuur tot een zuiverder afspiegeling van de cultuur van een bepaalde periode dan andere takken der kunst, waarbij de kunstenaar alléén de lijn der ontwikkeling aangeeft. De

hier voor de bouwkunst uiteengezette theorie geldt evengoed voor de tuinen parkkunst. Aldus gezien wordt de bestudeering van de buitenplaatsen van de Vecht de bestudeering van een stuk Nederlandsche cultuurgeschiedenis.

Onder het begrip „buitenplaats” worden verstaan zoowel huizen als de er bij behorende tuinen en parken met het kleinere bijwerk. Dit alles vormde tezamen een ondeelbaar geheel. De interieurs en de meubilering der huizen blijven onbesproken. Zij waren dikwijls onbelangrijk, steeds van karakter volkomen stedelijk; in niets werden zij gekarakteriseerd voor het gebruik in buitenhuizen... Bovendien is de bestudeering van de interieurs der Vecht-buitens niet goed mogelijk doordat het grootste gedeelte is verloren gegaan.

Uitgaande van dit standpunt bespreekt de schr. de huizen (het kasteel, de hofstede, het stadshuis-buiten en de buitenhuizen naar Fransch voorbeeld), de tuinen en parken (de terreinen, de tuinen en de parken), om in het laatste hoofdstuk tot een karakteristiek van de buitenplaatsen aan de Vecht te komen. Zijne onderzoekingen samenvattend betoogt dr. Van Lutterveld, dat „de keurlijkste aaneenschakeling van luthoven, die mischien in Europa te vinden zijn”, zooals Van Effen zegt, duidelijk de kenmerken vertoonde van het denken en leven van de opdrachtgevers: de zeer rijk geworden, niet academisch gevormde en ongekunstelde, degelijke Amsterdamsche middenstand, die op den duur tot de regentenklasse opklom; een eigengevormde beschaving

van stedelingen dus, eenig in haar soort, gegroeid zonder druk van buitenaf, van een hof of een kerk. Vrijheid in doen en laten van de bewoners der buitenplaatsen, vrijheid in hetgeen de kunstenaars ongekunsteld voortbrachten, dat is de meest karakteristieke trek, die de schr. bij den aanleg van de Vechtbuitens meent te bespeuren. Weinig voortbrengselen van de beschaving in de Republiek der Vereenigde Nederlanden doen zoo duidelijk zien wie er den toon aangeven, als de burgerlijke bouwkunst en tuinaanleg... De Vechtstreek kan als het beste voorbeeld hiervan gelden... Tegenover dit alles staat, dat moeilijk ontkend kan worden, hoezeer dikwijls de bemoeiingen van de absolute monarchen de kunst op een hoog peil hebben gebracht... Maar dit neemt niet weg, dat het voor den historicus belangwekkend is te aanschouwen, hoe de onder dwingende of zelfs forceerende krachten, de ontwikkeling der kunst verliep, hoe een eigen stijl gevormd werd, in de kern onafhankelijk van het buitenland, en hoe deze bleef voortbestaan, ondanks groote veranderingen en schijnbaar alles overheerschende stroomingen, die buiten de grenzen van de Republiek der Vereenigde Nederlanden plaats vonden.

De tijdsomstandigheden waren oorzaak, dat deze dissertatie op bescheiden wijze moest worden uitgegeven dan de schr. aanvankelijk van plan was. Hopelijk is de tijd niet meer ver af, dat de belangwekkende studie, verder uitgewerkt en passend geïllustreerd, in royaler uitvoering kan verschijnen.